

До 75-річчя з дня народження та 50-річчя лікарської, наукової, педагогічної і громадської діяльності академіка АН УРСР В. П. Протопопова

А. Хільченко, С. Расін

Минуло 75 років з дня народження та 50 років лікарської, наукової, педагогічної і громадської діяльності одного з найвидатніших представників радянської психіатрії — Віктора Павловича Протопопова.

З ім'ям Віктора Павловича зв'язано створення патофізіологічного напрямку в психіатрії. Його ім'я відоме широкій медичній громадськості завдяки оригінальним дослідженням з психіатрії, фізіології та патофізіології вищої нервової діяльності, а також завдяки великій науково-організаційній та лікувально-профілактичній роботі, яку він з успіхом проводить на протязі всієї своєї трудової діяльності.

Основне завдання, яке ставить перед собою Віктор Павлович, — розкрити фізіологічні механізми роботи мозку, щоб зрозуміти порушення його функції і тим самим подати практичну допомогу психічно хворим. У своїх дослідженнях Віктор Павлович використовує методики: клінічні, фізіологічні, біохімічні, що доповнюють одна одну. Особливістю наукової діяльності Віктора Павловича є послідовність і єдина принципова спрямованість дослідницької роботи.

Віктор Павлович належить до вчених особливого типу: він — видатний фізіолог і патофізіолог і він же — чудовий клініцист.

Віктор Павлович Протопопов, учень видатного вітчизняного психіатра і невропатолога В. М. Бехтерева, в клініці і лабораторії якого він працював близько 20 років, довгий час провадив свою роботу в тісному безпосередньому контакті з великим російським фізіологом І. П. Павловим. Це в значній мірі визначило напрям його фізіологічних досліджень, які починаються з його докторської дисертації «О сочетательной двигательной реакции на звуковые раздражители» і не припиняються до цього часу. Докторська дисертація Віктора Павловича була значним вкладом в справу дослідження вищої нервової діяльності. В процесі її підготовки ним була вперше запропонована і розроблена методика утворення умовних рефлексів в руховій сфері.

Як відомо, ця методика, яка відзначається надзвичайною простотою і доступністю і не потребує ніякої попередньої підготовки, зв'язаної з оперативним втручанням, широко застосовується тепер як в лабораторіях Радянського Союзу, так і за кордоном.

Численні дослідження, виконані в лабораторіях, керованих Віктором Павловичем Протопоповим, показали, що умовні рефлекси, утворені в руховій сфері, мають усі риси, властиві секреторним умовним рефлексам. Їм також властиве згасання, відновлення, диференціювання, запізнювання, умовне гальмування. Рухові умовні рефлекси підпоряд-

ковані також правилами іррадіації, законам індукції тощо. Отже, руховий умовний рефлекс є таким самим надійним індикатором при дослідженні основних нервових процесів, як і секреторний умовний рефлекс. В дальшому Віктор Павлович застосував рухову методику для дослідження вищої нервової діяльності людини і сконструював для цієї мети спеціальний прилад (ключ Протопопова).

Віктор Павлович Протопопов не обмежився дослідженням рухово-оборонних умовних рефлексів у людини. Він розробив також методику рухових рефлексів на основі мовної інструкції. Ще в 1921 р. Віктор Павлович один з перших висунув положення про значення мови при дослідженні умовнорефлекторної діяльності людини. Цей сміливий крок надзвичайно розширив можливості дослідження вищої нервової діяльності людини як в нормі, так і в патологічних умовах.

В. П. Протопопов одним з перших в СРСР піддав експериментально обґрунтованій критиці з позицій матеріалістичного вчення І. П. Павлова ідеалістичну концепцію Іеркса — Келера. Близько 25 років тому в керованих ним лабораторіях вперше були розпочаті дослідження вищої нервової діяльності тварин поза станком, в умовах природного експерименту. Ці дослідження показали, що закономірності вищої нервової діяльності, встановлені І. П. Павловим в умовах лабораторного експерименту, повністю придатні для розуміння і більш складних форм діяльності, набутих в умовах природного життя. Було також показано, що так званий шлях «проб і помилок», вірніше, спосіб «стимул — перешкода» є універсальним способом організації нових форм діяльності в усьому тваринному світі до людини включно, що особливо підкреслював в останні роки свого життя і І. П. Павлов, коли аналізував поведінку шимпанзе. І, нарешті, в результаті численних досліджень, проведених в еволюційному аспекті, було показано, що жодній тварині, в тому числі антропоїду, не властива орієнтація в незнайомій обстановці на основі розуміння і аналізу об'єктивних відносин між елементами обстановки, що тільки у людини, якій властива друга сигнальна система з її принципом вичленення і узагальнення, ми зустрічаємось з якісно новим принципом нервової діяльності, який забезпечує вищі форми специфічно людського абстрактного мислення.

Починаючи з 30-х років Віктор Павлович приділяє особливу увагу проблемі виникнення і розвитку процесів абстракції в аспекті еволюції. Дослідження, виконані в цьому напрямі в керованих ним лабораторіях за допомогою спеціальної методики утворення умовних рефлексів на відношення у собак, нижчих і вищих мавп і частково у дітей, показали, що у тварин можна виробити умовні рефлекси не на самі подразники, а на відношення, які існують між подразниками, причому реакція на відношення може бути узагальнена і виявитись при будь-яких інших подразниках, якщо між ними зберігається попереднє відношення. Як відомо, І. П. Павлов на підставі аналогічних досліджень, проведених в керованих ним лабораторіях, прийшов до таких самих висновків і надавав цим дослідженням величезного теоретичного значення. Можливість утворення умовних рефлексів на відношення є переконливим аргументом проти реакційної ідеалістичної «гештальт»-психології, проти спроби розглядати реакції на відношення як явище, що не піддається фізіологічному аналізу. Останнім часом Віктор Павлович підійшов до вивчення найскладніших проявів вищої нервової діяльності людини — до фізіологічного аналізу природи понять, суджень, умовиводів, для чого під його керівництвом розроблено ряд цілком нових методик.

І. П. Павлов дуже позитивно оцінює багаторічні дослідження, проведені в лабораторії вищої нервової діяльності, керованій В. П. Про-

топопов
топопов
цнувал
них да
слідже
назвав

Пе
видати
завжди
до вис
організ
рівним

Ос
більш
но-депр

Як
шизофр
мозку
вів. Це
витку в
римент
місце п
підвищ
ладів н
лади, з
як «гіп
новить
френії
стракн
дослідж
тодика
членент
лення у
му, які
системі

Та
ню абс
ціальни
уперед
ної сис
вивченн
шизофр
ловсько
ослабле
а тако
різку ф
тор Па
Вперше
кування
«сепара
роняют
гальмує

Ма
мівного

топоповим. Зокрема, І. П. Павлов особисто схвалив доповідь В. П. Протопопова, зроблену ним на Міжнародному з'їзді фізіологів. І. П. Павлов цитував Віктора Павловича також за вміле поєднання експериментальних даних, одержаних в лабораторії вищої нервової діяльності, з дослідженням психічно хворих. На одній з своїх «серед» І. П. Павлов назвав Віктора Павловича «розумово чутливою людиною».

Переходячи до характеристики Віктора Павловича як одного з видатних психіатрів-патофізіологів, треба сказати, що він не тільки завжди давав матеріалістичне тлумачення психічних явищ, а й прийшов до висновку, що психоз є захворюванням не тільки мозку, а й усього організму. Отже, павловський принцип цілісності організму був і є керівним у клінічній практиці В. П. Протопопова.

Особливо плодотворними виявились праці В. П. Протопопова з найбільш складних галузей психіатрії — вивчення шизофренії і маніакально-депресивного психозу.

Як відомо, І. П. Павлов вбачав суть церебральної патофізіології шизофренії в хронічному гіпнотичному стані, який розвивається в корі мозку хворих на шизофренію внаслідок тих чи інших шкідливих впливів. Це положення Павлова було підтверджене і набуло дальшого розвитку в клініці і лабораторії, якими керував Віктор Павлович. Експериментальним шляхом було встановлено, що при шизофренії мають місце гіпнотичні фази, ослаблюється сила основних нервових процесів, підвищуються їх іррадіація й інертність, а також виникає ряд інших розладів на основі функціональної слабкості нервових клітин. Всі ці розлади, зв'язані в єдиний комплекс, були позначені Віктором Павловичем як «гіпноїдний синдром», який за висловленим ним припущенням і становить патофізіологічну основу психопатологічної симптоматики шизофренії. В дальшому це припущення було доведено щодо розладів абстрактного мислення при шизофренії. Спеціальним експериментальним дослідженням, в якому, поряд із звичайними умовнорефлекторними методиками, були застосовані спеціальні методики вивчення процесів вищого загальнення, було показано, що розлади абстрактного мислення у хворих на шизофренію виникають на основі гіпноїдного синдрому, який проявляється не тільки в першій, але й у другій сигнальній системі.

Таким чином, у цьому дослідженні був покладений початок вивченню абстрактного мислення у фізіологічному аспекті за допомогою спеціальних, більш адекватних для людини методик і тим зроблено крок уперед у вивченні експериментальним шляхом діяльності другої сигнальної системи. Ця робота триває дедалі ширшими масштабами в напрямі вивчення патофізіологічних основ розладів суджень і умовиводів як при шизофренії, так і при інших психічних захворюваннях. На основі павловського вчення про охоронний характер гальмування, яке захищає ослаблені нервові клітини хворих на шизофренію від надсильної роботи, а також виходячи з власних експериментальних даних, що показали різку функціональну слабкість кори мозку хворих на шизофренію, Віктор Павлович розробив цілу систему охоронно-терапевтичних заходів. Вперше в Радянському Союзі, починаючи з 1932 р., він застосовував лікування шизофренії сном, а також впровадив у практику систему «сепараторів» — ізольованих приміщень, в яких хворі максимально охороняються від різних впливів, що можуть порушити цілюще охоронне гальмування.

Маючи на меті з'ясувати причини розвитку при шизофренії гальмівного стану, зокрема гіпнотичних фаз в корі головного мозку,

В. П. Протопопов широко розгорнув дослідження «соматичних» основ цього захворювання. Багаторічні дослідження крові, ліквору і сечі хворих на шизофренію показали, що при цьому захворюванні спостерігається нагромадження токсичних продуктів білкового метаболізму, зокрема аміаку, нітрilів, ароматичних сполук і ряду недоокислених продуктів. Поряд з цим було встановлено, що процеси звільнення організму від цих токсичних продуктів у хворих на шизофренію різко порушені внаслідок дефектності знешкоджуючих систем. Ці дослідження дали Віктору Павловичу підставу розробити принципи дезінтоксикаційної та стимулюючої терапії, обґрунтувати механізми терапевтичної дії сульфозину, цистеїну, інсуліну тощо.

Роботами останніх років встановлено більш інтимний патогенетичний зв'язок між явищами токсикозу і церебральними розладами. Було показано, що сироватка крові хворих на шизофренію гальмує споживання кисню мозковою тканиною.

Велику теоретичну і практичну цінність мають дослідження В. П. Протопопова в галузі вивчення маніакально-депресивного психозу, цілком побудовані на принципі вивчення всього організму хворого. Його визначні дослідження патофізіології маніакально-депресивного психозу являють собою комплексне вивчення церебральних і загальносоматичних процесів і спрямовані на встановлення патогенетичної залежності між обміном речовин, іншими соматичними процесами і станом вищої нервової діяльності. Ще десятки років тому Віктор Павлович встановив, що ряд характерних ознак маніакально-депресивного психозу — тахікардія, мідріаз, запори, аменорея, підвищення кров'яного тиску, сухість шкіри, зниження ваги, — зумовлений змінами в стані вегетативного відділу нервової системи в напрямі переважання симпатикотонії. Це положення було повністю підтверджене пізнішими дослідженнями. Всебічне вивчення обміну речовин показало, що при цьому захворюванні настають глибокі зміни в енергетичному обміні, що полягають як в гіперенергізмі, так і в гіпоенергізмі залежно від особливостей фази захворювання. Ці зміни в обміні зв'язані з симпатикотонічними зрушеннями і зумовлені особливостями центральної регуляції, яка реалізується через таламо-гіпоталамічну ділянку.

До встановлення ролі таламо-гіпоталамічної ділянки в патогенезі маніакально-депресивного психозу В. П. Протопопов підійшов шляхом вивчення характеру емоцій, типу реагування на больові подразники, а також особливостей перебігу коркових реакцій.

Порівнюючи факти, встановлені в клініці і лабораторії, Віктор Павлович приходить до висновку, що в основі приступу маніакально-депресивного психозу лежить підвищення збудження (за типом «застійного») в таламо-гіпоталамічній ділянці. Це збудження, з одного боку, веде до утворення симпатикотонічного синдрому і підвищення інтенсивності обмінних процесів, з другого — викликає своєрідні емоції, такі характерні для даного захворювання. Крім того, воно змінює стан кори головного мозку внаслідок іррадіації збудження або пригнічення коркової діяльності шляхом негативної індукції або парабіозу.

Дослідження останніх років були присвячені вивченню маніакально-депресивного психозу в період ремісії. Беручи до уваги основну особливість маніакально-депресивного психозу — чергування хворобливих приступів і ремісії («світлих проміжків»), слід було гадати, що черговому приступу хвороби передують якісь патологічні зміни, що розвиваються задовго до клінічного прояву хвороби.

Логічним висновком з цих досліджень стала ідея патогенетичної профілактики маніакально-депресивного психозу, яка зводиться до того,

щоб шляхом спеціальних впливів на хворих під час ремісії унеможливити або принаймні затримати розвиток патологічних зрушень, які зумовлюють черговий приступ психозу. Досвід підтвердив правильність цього шляху, і патогенетична профілактика маніакально-депресивного психозу стає реальністю. Застосування її на практиці показало можливість запобігання приступу і продовження ремісії на багато місяців.

В. П. Протопопов — чудовий педагог, організатор психіатричної допомоги і активний громадський діяч.

Вже в 1921 р. він був обраний професором і призначений завідувачим кафедрою психіатрії Пермського (нині Молотовського) університету. Одночасно він був директором обласної психіатричної лікарні. За короткий період своєї діяльності в Пермі Віктор Павлович створив нову кафедру, успішно організував викладання і підготовку кваліфікованих кадрів для кафедри і лікарні, керував організацією психіатричної допомоги на Північному Уралі.

В 1923 р. В. П. Протопопов переїжджає в Харків.

Переїзд Віктора Павловича в Харків, тоді столицю УРСР, був позначений великими організаційними заходами в психіатричній лікарні (Сабуровій дачі), одній з найбільших в країні. В короткий час він організував кафедру психіатрії, кафедру вищої нервової діяльності (в Інституті народної освіти і в кадровому Психоневрологічному інституті). В. П. Протопопов був організатором і першим директором Українського науково-дослідного інституту клінічної психіатрії і соціальної психогієни, який пізніш при активній участі Віктора Павловича був реорганізований в Психоневрологічну академію (нині Український психоневрологічний інститут), до складу якої увійшли його лабораторії вищої нервової діяльності і біохімії.

Напружена діяльність Віктора Павловича в цей період зв'язана з великою ідеологічною боротьбою проти ідеалістичних концепцій деяких психіатрів і психологів, які намагались всіляко применшити значення павловського вчення під виглядом критики так званих «механістичних теорій».

В період Великої Вітчизняної війни діяльність В. П. Протопопова, незважаючи на важкі умови роботи під час евакуації, ні на хвилину не припинялась. Він з успіхом розробляє питання травматичних психозів воєнного часу й остаточно спростував хибні концепції ряду буржуазних вчених про так званий травматичний невроз.

З неослабною енергією продовжує Віктор Павлович свою наукову, лікарську, педагогічну і громадську діяльність і в післявоєнний період. Переїхавши після війни в Київ, В. П. Протопопов створив відділ психіатрії в Інституті клінічної фізіології ім. О. О. Богомольця АН УРСР, кафедру психіатрії і кафедру вищої нервової діяльності в Київському інституті удосконалення лікарів. Організувавши при відділі психіатрії велику біохімічну лабораторію і лабораторію вищої нервової діяльності, Віктор Павлович дістав змогу повністю відновити свою науково-дослідницьку діяльність.

В. П. Протопопов приділяє велику увагу проблемі методики викладання і часто виступає з цього питання в пресі. Він виховав сотні лікарів-психіатрів, численні наукові кадри, серед них 10 професорів — докторів наук, 25 кандидатів наук і більше 40 клінічних ординаторів і аспірантів.

Перу Віктора Павловича належить понад 100 наукових праць і перу його учнів — понад 250.

В. П. Протопопов був першим інспектором з психіатрії Народного

комісаріату охорони здоров'я УРСР, організатором численних республіканських і всесоюзних наукових конференцій, активним учасником з'їздів психіатрів. Нині він — головний психіатр Української РСР, член Вченої медичної ради Міністерства охорони здоров'я УРСР, головою якої він був у перші роки після війни, бере діяльну участь в роботі ряду наукових товариств, є організатором і керівником теоретичних досліджень і практичних заходів в галузі психіатрії на Україні. З ініціативи Віктора Павловича на Україні запроваджується новий тип психіатричної допомоги в умовах літніх санаторіїв. Досвід показав дуже сприятливий вплив санаторних умов на перебіг психічних захворювань.

Не можна не відзначити того, що В. П. Протопопов не пориває зв'язків з рідним селом: він брав активну участь у житті колгоспу, подавав як колгоспу, так і колгоспникам всіляку допомогу. В 1930 р., в день 30-річчя наукової діяльності Віктора Павловича, колгоспники обрали його почесним колгоспником.

За багаторічну плідотворну науково-дослідницьку, педагогічну, організаційно-лікарську і громадську працю Віктору Павловичу в 1934 р. було присвоєне звання заслуженого діяча науки. В тому ж році він був обраний членом-кореспондентом і в 1945 р. — академіком АН УРСР.

В день свого 70-річчя В. П. Протопопов був нагороджений вищою урядовою нагородою — орденом Леніна. В 1954 р. за багаторічну бездоганну роботу на благо нашої Вітчизни Віктору Павловичу був вручений другий орден Леніна. Він нагороджений також орденом Трудового Червоного Прапора, медалями і т. ін.

В. П. Протопопов сповнений творчих сил, наукових задумів і прагнень. Його найближчі учні і передові психіатри нашої країни певні, що разом з Віктором Павловичем вони будуть спроможні успішно виконати завдання, які стоять перед радянською психіатрією.

Побажаємо ж дорогому Віктору Павловичу ще багатьох років здоров'я і творчої енергії на благо нашої великої соціалістичної Батьківщини, на благо нашої науки.

род
сом
пут
щес
гих
нен
мох
На
сом
чан
к с

ли
ств
ни
осо
с к
с п
в с
ний
пси
пре
Де
это
бре
одн

дал
ний
кот
фре
про
гра
ны
бы
ца
зы
заб